

Bəkirov Novruz Kamal oğlu²⁷
MOLLA CÜMƏNİN TƏRCÜMEYİ-HALI BARƏDƏ
(Sənədlər və əsərləri əsasında)

Məqalədə Molla Cümənin həyatı barədə bəzi naməlum məqamlar əks etdirilir, onun həyatının faciəvi sonu barədə məlumatlar yer alır. Molla Cümənin həyatı barədə məlumatlardan danışarkən bəzi tarixi faktlara, arxiv materiallarına və şahidlərin sözlərinə istinad edilmişdir.

Ustad aşiq, şair Molla Cümənin yaradıcılığı XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Molla Cümə Azərbaycan aşiq sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış, bənzərsiz söz ustası, özünəməxsus poetik istedadla malik sənətkar olmuşdur. Onun ədəbi irsinə nəzər salarkən görürük ki, o beş hecalıdan tutmuş on altı hecalıyadək müxtəlif formalarda və məzmununda poetik əsərlər yaratmışdır. Gəraylı, qoşma, tənqis, divani, müxəmməs, bayatı, deyişmə, qəzəl, eləcə də dastana gətirdiyi forma yenilikləri, klassik Şərq poetikasına məxsus bəzi xüsusiyyətləri aşiq şeiri janrlarına tətbiq edilməsi Molla Cüməni novator sənətkar kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Bir sıra görkəmli şair və ədiblərimiz kimi Molla Cümənin də elmi tərcümeyi-halını yazmaq çox çətindir. Sənətkarımızın həyat yolunun öyrənilməsində ən real mənbə kimi onların yaratdıqları, özlərindən sonrakı nəsələ miras qoyduqları əsərləri hesab edilir. Molla Cümənin də tərcümeyi halını araşdırarkən ilk növbədə onun əsərlərinə müraciət etməli oluruq. Şairin anadan olma tarixi indiyə qədər təxmini qeyd edilmişdir. S.Mümtaz, H.Əlizadə, H.Araslı, F.Qasımzadə bu barədə öz fikirlərini bildirmişlər.

XX əsrin əvvəllərində aşiq əldə olan bütün şeirlərini bir yerə yığıb səliqə ilə köçürmüş və oğlu Həsənə yadigar vermişdir. Bunu sənətkarın aşağıdakı müxəmməsindən aydın görmək olar:

Min üç yüz otuz iki,
Tarixdədir indi sənə.
Altmışa çatmış yaşım,
Sevda sərdə durur yenə.
Pozulub bürcü-bədən,
Üstdən gedir gündən-günə.
Tapşırır Molla Cümə,
Oğul, sənə dönə-dönə,
Sıdqnən yaxşı tutub
Göz yetir dəftərə, Həsən!
Yazdığım bu dəftəri

Saxla yadigara, Həsən! [1.s.308]

Şeirdən aydın olur ki, Molla Cümə hicri tarixilə 1332-ci ildə, miladi tarixi ilə 1914-cü ildə 60 yaşına çatıbmiş. Demək, ustad sənətkar 1854-cü ildə doğulmuşdur.

Bildiyimiz kimi Molla Cümənin anadan olma tarixi indiyə qədər təxmini qeyd edilmişdir. Onun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra yazarlar, araşdırıcılar, alimlər müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq fikirlər söyləmişlər.

Salman Mümtaz “El şairləri” əsərində Molla Cümənin həyatı ilə bağlı yazır:

“Bu qüdrətli sənətkarın ədəbi irsi ilə tanış olmaq məqsədilə, onun vətəninə ekspedisiyada oldum. Burada şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu məlumatlar topladım. Məlum oldu ki, Molla Cümənin 15 yaşı olarkən atası rəhmətə getmişdir. Atasının ölümündən sonra isə Molla Cümə 2 yaşlı kiçik qardaşı Süleymanla birlikdə İlisuya köşmüşdür. İlisuda o, Molla Məhəmməddən dərslər almışdır.

Ona niyə məhz Molla Cümə deyildiyi ilə maraqlandım. Məlum oldu ki, Şəkiddə dünyagörüşü, elmi, biliyi, təcrübəsi, müdriyyəti ilə seçilən şəxslərə ya “molla”, yada “mirzə” deyirlərmiş. Molla Cüməyə savadlı birisi, nüfuz sahibi olduğuna və müdriyyətinə görə el arasında Molla Cümə deyərək ona müraciət ediblər. Cümənin “Molla” ləqəbi də məhz el buradan qalıb. Ümumiyyətlə, Şəkiddə molla adlandırılan çoxlu şəxslərə rast gəldim.

Molla Cümənin vətəninə onun şeirlərini topladığım zaman aşığı görənlər, tanıyanlar, sənətkarlar hər zaman bir ağızdan deyirdilər ki, Molla Cümə molla olmayıb, mollalıq etməyib, yalnız elmi, bilikli, ürfan sahibi olduğuna görə onun adının əvvəlinə “Molla” sözünü artırmışlar...” [2.s.38-39].

Hümmət Əlizadə 1935-ci ildə nəşr etdirdiyi “Aşıqlar” adlı toplusunda qeyd edir: “Şəkiddə Molla adlandırılan çoxlu şəxsərə rast gəldim. Özü də onlar öz dünyagörüşü, elmi, biliyi, təcrübəsi, müdriyyəti ilə seçilən şəxslər idi. Molla Cümənin dəqiq doğum tarixini heç kimdən öyrənə bilməsəm də 1920-ci ildə təxminən 60 yaşlarında əslən erməni olan bolşeviklər tərəfindən öldürüldüyünü hamı qeyd edirdi” [3.s.155-193].

Paşa Əfəndiyevin “Folklorşünastlıq məsələləri” adlı kitabında qeyd edilir: “Molla Cümə İlisulu Molla Məhəmməddən dərslər almışdır. Sonradan yaradıcılıq fəaliyyətinə də ilk dəfə orada başlamışdır. Yerli camaata onu “İlisulu Molla Cümə” kimi də tanıyırlar. Bu ərazilərdə Molla Cümə nüfuz sahibi, şair və aşıq kimi tanınmışdır” [4.s.193-216].

Ərtoğrul Cavidin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qeyri-maddi mədəniyyət abidələrinin şifahi dildən toplanaraq xalqa çatdırılmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Ərtoğrul Cavidin topladığı materiallardan ibarət 12 cildlik “Azərbaycan aşıq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid” külliyyatının 291 səhifəlik 9-cu cildi Molla Cümənin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir (Tərtibçi Gülbəniz Babaxanlıdır). Molla Cümənin həyatı ilə bağlı apardığı tədqiqatlar zamanı Ərtoğrul Cavid aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Molla Cuma Nuxa rayonu Layisqi kəndindəndir. ...Atası Saleh, babası Molla Orucdur. 1860-cı ildə anadan olmuşdur. ... 15 yaşından şerə, saza məhəbbət bəsləyib. Mollası Molla Məhəmmədin nəsihətinə baxmayıb saz götürüb aşıqlığa başlamışdır. Molla “aşıqlar, şairlər cəhənnəmdə qətrən qazanında yanacaqlar, çalib oxusan gözün kor olacaqdır ” demişdir. Mollanın bu hədəsinə cavab olaraq Molla Cuma onu həcv etmişdir:

Məndən salam olsun, Molla Məhəmməd,

Yeni aşıq olmuşam saz göndər mənə.

Özüm söz deməyə hələ acizəm

Bir qədər nəzm eylə, söz göndər mənə...

Bu həcvdən sonra Molla Cuma aşıqlıq etmişdir. ... 1920 –ci ildə Qışlaq Layisqi (Aşağı Layisqi) kəndində Şura hökuməti tərəfindən öldürülmüşdür”. [5.s.19-20].

Paşa Əfəndiyev və Şərif İdrisov tərəfindən toplanıb tərtib edilən və 1983-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatında nəşr edilən “Molla Cümə. Seçilmiş sərələri” kitabında şairin doğum və ölüm tarixini 1854-1920-ci illər kimi göstərmişlər. Paşa Əfəndiyev bu kitabın 4 səhifəlik ön sözdə yazır: “Klassik Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri də aşıq Molla Cümədir. Molla Cümə həyatı, yaradıcılığı, poetik aləmi etibarilə maraqlı bir şəxsiyyət olmuşdur. ... 1966-cı ildə aşığın ilk kitabı çap edildi. ... Molla Cümə olduqca məhsuldar bir sənətkar olmuşdur. ... Aşıq poeziyasının elə bir şəkli olmayıb ki, Molla Cümə onda qələmini sınımasın. Ustad Aşığın külliyyatının nəşri qarşıda bir vəzifə kimi dayanmaqdadır....” [6.s. 5-8].

Mövlud Yərəhmədov “Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Örnək”, 2000 kitabında Molla Cümənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qeydlər etmişdir. Onlardan: “... Azərbaycan milli poeziyasının XIX əsrin axırlarında XX əsrin əvvəllərində yetişdirdiyi söz ustadlarından biri Molla Cumanıdır. Onun adının “Cuma”, “Molla Cuma” kimi qeyd edilməsi ona görədir ki, Molla Cuma Məhərrəm, Səfər, Rəcəb, Şəban, Ramazan aylarından birində, məhz Cuma günü doğulmuşdur. Çünki, ovaxt buaylardan birinin Cuma günündə doğulan uşaqlara Cuma adı qoyardular.

Qeyd edirəm ki, Molla Cumanın sənət rübabında yaratdığı lirik, satirik söz inciləri hələ öz sağlığında sərhədlərini aşaraq, qonşu ölkələri dolaşmağa, əldən-ələ, dildən-dilə qanad çalmağa, yeni-yeni qəlbləri fəth etməyə başlamışdır. Sənətkarın, erməni, gürcü, avar, ləzgi, rutul, tabasaran və Dağıstan xalqları arasında geniş şöhrət qazanmış poeziya inciləri göstərir ki, Molla Cuma poeziyası bütün qeyd etdiyimiz xalqların dərd və kədərlərinə həmdəm, sevinc və fərəhlərinə yoldaş olmuşdur. Məhz buna görə idi ki, şairin müasiri olan Qaraçəmirli Qasım (1866-1919) Molla Cumanın adını böyük hörmət və məhəbbətlə

Sayat Nova, Aşıq Ələsgər, Aşıq Musa, Alı, Məmmədhüseyn, Pənah, Çoban, Hüseyn kimi sənətkarlarla qoşa çəkərək demişdi:

Aşıq Sayat Nova, Aşıq Ələsgər,
Aşıq Musa, Alı, Məmməd Hüseyn var,
Pənah, Molla Cuma, Çoban, müxtəsər,
Söyün kimi elmə dolan görmədim. [7. s.3-19.s96].

1964-cü ildə Əhliman Axundov tərəfindən tərtib edilən "Telli saz ustaları" adlı tpluda tərtibçi tərəfindən qeyd edilir:"Molla Cuma Saleh oğlu Nuxanın Layisqi kəndində 1853-cü ildə anadan olmuş, 1920-ci ilin may ayında vəfat etmişdir. Şairin əsil adı Süleymandır. Molla Cuma isə ləqəbidir. Molla Cuma ərəb, fars və Azərbaycan dillərində təhsil almış, çox maraqlı yaradıcılıq yolu keçmiş el şairidir. O, bütün şeir formalarında yazmış, hamısında da müvəffəq olmuşdur. Özünün qeyd etdiyinə görə .eirlərinin əlazması da var imiş. Çox mübariz və hazırcavab ustad şair olmuşdur" [8.s.90 - 96].

Akademik Feyzulla Qasımzadə Molla Cümə ilə bağlı qeydlərində yazır: "Aşıq Ələsgərdən sonra bu dövrdə yetişən görkəmli aşıq Molla Cumadır. Molla Cuma 1855-ci ildə Nuxa qəzasının Layisqi kəndində anadan olmuş, fars və ərəbcə təhsil almışdır. Adı Süleyman, ləqəbi isə Molla Cumadır" [9. s.379].

Folklorşünas Hümət Əlizadənin "Aşıqlar" kitabında Molla Cümənin zəncirləməsinin birində belə bir bəndi verilmişdir:

Binəm Layskiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, mədərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, adım Süleyman,
Famili Molla Oruc ədnasiyam mən. [10. s.48-50].

Bu şeir əsasında elmi fikir söyləyən bütün tədqiqatçılar elə bilirdilər ki, şairin adı Süleyman, təxəllüsü isə Molla Cümədir. Əslində isə burada ərəb əlifbasından "əxim" sözü "adım" kimi oxunmuşdur. Süleyman şairdən 13 yaş kiçik qardaşının adı olmuşdur.

Molla Cümənin həyat və yaradıcılığını əks etdirən çox sayda mənbələrdən biri də "Molla Cuma. İsmi Pünhan" kitabıdır. Kitaba on sözü Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, AMEA-nın həqiqi üzvü, akademik Yaqub Mahmudov ön söz yazmışdır. O qeyd edir: "Molla Cümə itiqlıq şəhididir. Molla Cuma xalqla birgə Çar Rusiyasının qanlı işğal rejiminə qarşı ölüm-dirim savaşına qalxmışdır. Molla Cuma Oğuz yurdunun qıhrəman oğulları ilə birlikdə 127 illik müstəlkəçilik rejiminə qarşı qəhrəmancasına vuruşaraq 1920-ci ilin may ayında şəhid olmuşdur.

Mən onun adına da münasibət bildirmək istəyirəm ki, onu xalq "Cümə" yox, "Cuma" kimi tanıyır. Xalq öz sevimli şairini "Molla Cuma" kimi sevir. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın istiqlal şəhidi Molla Cümənin qətlə yetirildiyi yerdə abidəsinin ucaldılması, onun ev muzeyinin yaradılması, doğulduğu kəndin Cumakənd adlandırılması mütəfəkkir şairimizin ruhuna qədərbilən nəsillərin dərin ehtiram nümunəsi olardı". [11. s.5-9].

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq, bəzi mənbələrdə də onun adının hesab edirəm yanlış olaraq Cuma yazılması düz deyil. Əvvəla onun ailəsi din əhli olub və hesab edirik ki, Cümə həftənin cümə günü anadan olub. Çünki onun doğum gününün tarixi dəqiq olaraq heç yerdə yazılmayıb. O vaxtlar qədim oğuz elinin adətlərinə görə yeni doğulmuş uşağa dərhal ad vermirdilər. Uşaq böyüyəndən sonra göstərdiyi hünərə görə ona ad qoyardılar. Son zamanlar isə uşaqlara daha çox dini adlar qoyular, yaxud uşaq doğulan gün baş vermiş hadisələrə, bayramlara və ya həftənin günlərinə uyğunlaşdırılırdı. Güman edirik ki, Molla Cümə məhz həftənin cümə günü anadan olduğundan onun adını "Cümə" qoymuşlar. Molla Cümə özü bir çox şeirlərində öz adını Cümə yazmışdır. Məsələn, oğlu Həsənə ünvanladığı "Həsən" rədifli şeirində olduğu kimi.

Pozulub bürcü-bədən,
Üstdən gedir gündən-günə.
Tapşırır Molla Cümə,
Oğul, sənə dönə-dönə,
Sıdqnən yaxşı tutub
Göz yetir dəftərə, Həsən!
Yazdığım bu dəftəri

Saxla yadigara, Həsən! [1.s.308]

Doğrudur, o bəzi şeirlərində "Cuma" da yazır, qafiyə xatirinə, ancaq ərəb qrafikasında Molla Cümə öz xətti ilə adını Cümə yazır. Biz hesab edirik ki, birdəfəlik onun adı ilə bağlı mübahisəli məsələlərə son qoyulması üçün Molla Cümənin öz xətti ilə adını Cümə yazdığına istinad olaraq gələcək mənbələrdə şairin adı dəqiq olaraq "Cümə" yazılmalıdır. Şivələr fərqli ola bilər. Elm sahəsi və araşdırmalarda sənəd və sübutlara istinadən hesab edirik ki, şairin əsil adı "Cümə"dir.

Azərbaycan Respublikası Aşıqlar Birliyinin sədri, Əməkdar Elm Xadimi, professor Məhərrəm Qasımlı "Molla Cuma. İsmi Pünhan" adlı kitabında "İsmi pünhan" başlıqlı giriş sözündə qeyd edir:"Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında həm ifaçılıq qabiliyyətinə, həm də yaradıcılıq keyfiyyətinə görə misilsiz rol oynamış ustadlardan biri də Molla Cumadır (1854-1920). Molla Cuma Şəki-Zaqatala-Balakən bölgəsi və

Dərbənd-Dağıstanda el-oba məclislərində öz saz-sözüylə ad çıxarmışdır. Molla Cuma xüsusi istedad malik Ustad Aşıqlarımızdandır. Onun özünəməxsus yaradıcılıq tərzini olmaqla, aşıqlıq məktəbi yaratmışdır. O Şirvan aşıq məktəbinin banisidir. Onun əsərləri buna misaldır, xüsusilə deyişmələri, qıl bəndləri, gəraylı və qoşmaları. Molla Cümənin mindən artıq şeirləri və dastanları indiyə qədər külliyyat şəklində çap olunmayıb”. [12. s.10-17].

Məhərrəm Qasımlı və Elman Əzizov tərəfindən tərtib edilən 160 şeirdən ibarət “Molla Cuma. İsmi Pünhan” kitabında da Molla Cümənin doğum tarixi əsərlərinə istinadən yanlış olaraq 1854- cü il kimi qeyd edilmişdir.

Tədqiqatımız zamanı Nazir Əhmədli “Filologiya məsələləri”elmi məcmuəsində çap edildiyi “İstiqlal şəhidi Molla Cumanın həyatı və ölümü” adlı məqaləsi diqqətimizi cəlb etdi. Belə ki, ilk dəfə olaraq sənədlərə istinadən Molla Cümənin həyatı və yaradıcılığında ətraflı bəhs etmişdir. Məqalədə bir çox alimlərin Molla Cümənin həyatı ilə bağlı fikirlərinə yer ayrılmışdır. Onlardan aşağıdakıları diqqətə çatdırmaq istərdik:

Buradan öyrənirik ki, folklorşünas Əhliman Axundov ilk dəfə olaraq Molla

Cümənin doğum tarixini 1853, ölüm tarixini 1920-ci il göstərmişdir [8. s.90];

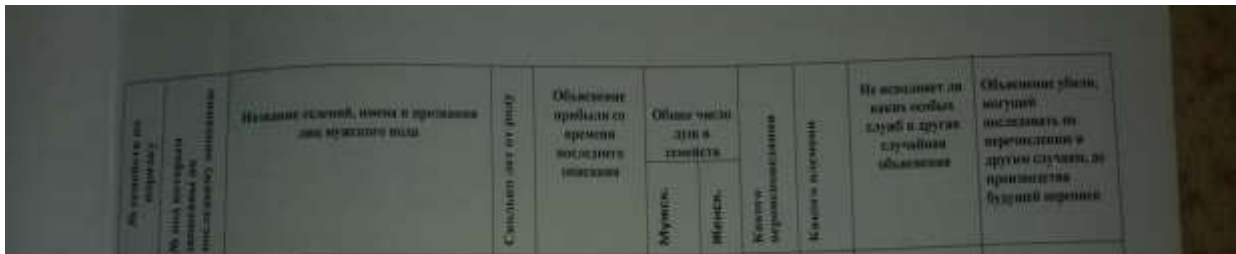
Akademik Feyzulla Qasımlı da bu barədə daha dəqiq və müfəssəl məlumat vermiş, onu Aşıq Ələsgərdən sonra ən böyük aşıq saymışdır: “Aşıq Ələsgərdən sonra bu dövrdə yetişən görkəmli aşıq Molla Cumadır. Molla Cuma 1855-ci ildə Layisqi kəndində anadan olmuş, fars və ərəbcə təhsil almışdır. Adı Süleyman, ləqəbi və təxəllüsü Molla Cumadır” [9. s.384].

Məqalədə göstərilmiş məlumatlardan görünür ki, hər iki tədqiqatçı Molla Cümənin doğum tarixində digər tədqiqatçılar kimi yanlışlıqlara yol vermişlər.

Fikrimizcə tədqiqatçı Nəzir Əhmədli özü “İstiqlal şəhidi Molla Cumanın həyatı və ölümü” adlı məqaləsində konkret faktlara və arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Molla Cümənin həyatı ilə bağlı yeni, daha dəqiq sübutlar ortaya çıxara bilmişdir. Onlardan: “1873-cü il kameral təsvirdə Salah Oruc oğlu 61 yaş; oğlanları Cuma 15 yaş, Süleyman 2 yaş ailədə 1 qadın var (3)”. Sənəddə Cümənin qardaşı Süleymanın da adını görürük, onun 1871-c ildə doğulduğu qeyd edilir. Bu vaxt isə Cümənin 15 yaşında göstərilməsi, onun 1859-cu ildə doğulduğu anlamına gətirir. Bu tarixlərdən hansı düzgündür, 1858, yoxsa 1859?” [13. s.276].

Bu məsələyə bir daha aydınlıq gətirilməsi məqsədilə 1863-cü il siyahıya almasına dair arxiv sənədlərinə müraciət etsək, burada Molla Cümənin 4 yaşında olduğunu görürük. Sitat: “Bu da belə bir anlama gətirir ki, deməli, Molla Cümə 1859-cu ildə anadan olmuşdur. Bəli, Molla Cümənin doğum tarixinə ən yaxın və demək olar dəqiq məlumatı Nəzir Əhmədli “İstiqlal şəhidi Molla Cumanın həyatı və ölümü” adlı məqaləsində göstərmişdir. Bu tarix onun məqaləsində son olaraq 1859 kimi qeyd edilir.

Molla Cümənin doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif və şübhəli yanaşmalara son qoyulması və şairin dəqiq doğum tarixinin son olaraq müəyyən edilməsi məqsədilə tərəfimizdən konkret arxiv sənədlərinə istinad edilərək aparılan araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, 1863-cü ildə Cümənin 4 yaş olmuşdur. 1873-cü ildə Cümənin 15 yaş olanda atası Salah kişinin 61, kiçik qardaşı Süleymanın isə 2 yaş olub, ailədə 3 nəfər göstərilir. Qeyd edilən sənədlər 1824-cü ildə Azərbaycan tam olaraq Çar Rusiyasının siyasi təsiri altına keçdiyi zaman, Azərbaycanın Çar Rusiyasının təsir dairəsində olan ərazilərində müxtəlif dövrlərdə yerli əhalinin kütləvi siyahıya alınması keçirilmişdir. Digər siyahıya alınmalar 1863, 1873, 1886-cı illərdə keçirilmişdir. 1863-cü ildəki siyahıya almada Salah Oruc oğlunun 55, oğlu Cümənin isə 4 yaş qeydiyyata alınmışdır. Fond 43, siyahı 2, saxlam vahidi 7385[13].

Bu qeydlər 1873-cü ildə siyahıya almada öz əksini tapmışdır tapmışdır. 1873-cü ildəki siyahıya almada Salah Oruc oğlunun 61, oğlu Cümənin 15, ikinci oğlu Süleymanın 2 yaş olduğu qeydə alınmışdır.

17	116	Салах Орудж оглы	Сын его:	Джума	55	4	5	3
----	-----	------------------	----------	-------	----	---	---	---

Beləliklə, arxiv sənədlərində Molla Cümənin 1863-cü ildə 4, 1873-cü ildə 15 yaşda olduğu göstərilir. Burada ay fərqi nəzərə alınmaqla 1873-cü il siyahıyaalınmasında artıq şairin 15 yaş tamam olmuş hesab edilmişdir. 1920-ci ilin mayında şair yeni Şura hökuməti tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmişdir.

Deməli, 1920-ci ilin may ayında şair 62-ci yaşında olub. Doğum tarixi isə arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, 1959-cu ildir. [15].

1886-cı il siyahıya almada isə Salah Oruc oğlu qeyd edilmir, çox güman ki, artıq rəhmətə gedib, Cümə və Süleyman isə Yelizavetpol quberniyası, Nuxa qəzası, Aşağı Layisqi kəndində qeyd edilmir. Bu siyahıda ailədə qadın da qeyd edilmir. Deməli Molla Cümənin anası da artıq dünyasını dəyişmiş hesab edilir. Belə güman edilir ki, Cümə atası Salah kişi və ahnasının vəfatından sonra indiki Qax rayonunun İlisu kəndinə köçmüş və orada Molla Məhəmmədin tələbəsi olmuş, qardaşına himayədarlıq etmişdir.

Tədqiqatlar zamanı Molla Cümənin nəticəsi Elman müəllimlə əlaqə yaratdıq və babasının həyatı ilə bağlı bəzi naməlum məqamlara bir daha aydınlıq gətirmək qərarına gəldik. Elman Əzizovun Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində ali təhsil almışdır. O, söhbətin nədən getdiyini və ondan hansı məlumatları istədiyimizi gözəl başa düşürdü. Elman Əzizov bu suala cavab olaraq, ən yaxşısı Molla Cümənin doğma qızı Reyhannın, yəni mənim doğmaca nənəmin və Molla Cümənin nəvəsi, mənim rəhmətlik atam Mövlud müəllimin bizə danışdıqlarını çatdırım. Mənə elə gəlir ki, bu məlumatlar daha dəqiq olacaq. Qeyd edirəm ki, keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə bütün bu məlumatlar gizli saxlanılırdı. Çünki, babam Molla Cümə və onun dostları yeni Şura hökumətinə qarşı mübarizə aparıblar və sovet hakimiyyətinin düşmənləri sayılırdılar. Nənəm və atam babam barədə evdə bizlərə danışar və bunlar barədə heç kimə heç nə deməməyimizi tapşırırdılar. Həyatının son dövrlərinə qədər nənəm təqib olunub. Mən indi Reyhan nənəmin babam Molla Cümə barədə şəxsən bizə danışdıqlarını böyük məmnuniyyətlə sizlərə çatdırmaq istəyirəm. Bununla da hesab edirəm ki, Ustad Aşıq, Şair Molla Cümənin həyatındakı bəzi naməlum məqamlara aydınlıq gətirilmiş olar. Molla Cümənin şura hökuməti tərəfindən amansızcasına qətlə yetirildiyindən sonra sağ qalmış yeganə varisi, qızı Reyhan nənənin 1988-ci ildə ölümündən əvvəl dediklərindən: “Mənim babam Molla Oruc olub. O, dövrünün ziyalılarından olub. Doğum tarixi dəqiq məlum deyil. Ancaq onu deyə bilərəm ki, babam Molla Oruc XVIII əsrin sonları-XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Babam el arasında böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Molla Oruc el arasında fitri istedadı, incə zövqü və şirin yumoru ilə tanınırdı. Babam bədahətən şeirlər söylər, bəzən fikirlərini qarşı tərəfə şeirlə çatdırırdı. O aşıq şeirinin müxtəlif janrlarında əsərlər yaratsa da, həmin əsərlər yazıya alınmamışdır. Babamın şeirlərinin çox hissəsi ona görə də gəlib dövrümüzdə çatmamışdır. Babamın “Burşlu qız” şeiri onun yüksək sənətkarlığı barədə xoş təəssüratlar yaradır”. (Bu müxəmməsi Molla Cümənin nəvəsi mənim isə oğlum Mövlud müəllim Molla Cümənin bilicisi Layisqılı aşıq Məmmədə danışılıb. Hüseyin Cavidin oğlu Ərtoğrul Cavid isə bu barədə aşıq Məmmədən öyrənərək ilk dəfə bu şeiri qələmə alıb).

Reyhan nənə o vaxtlar ata və babası ilə dəqiq məlumatları danışmaz, gizli saxlamağa çalışırdı. Reyhan nənə xüsusilə atası Molla Cuma ilə bağlı məlumatları gizlədər, yaxud sakitcə ərk etdiyi adamlara danışardı. Reyhan nənə deyirdi: “1920-ci ilin may ayı idi. Şuravilər atamı çağırmışdılar. O, anamla vidalaşdı, saatını və qolbağını mənə verdi. Mən o vaxtlar çox balaca idim, 8-10 yaşlarında olardım. Əvvəlcə sevindim ki, atam saatını mənə verir. Bilirsiniz ki, o vaxtlar belə əşyalar ancaq sayılıb-seçilən adamlarda olardı. Atamın anamla söhbətini tam olaraq başa düşmürdüm. Ancaq anam atama deyəndə ki - a kişi, uşağın yanında hər şeyi danışma, onda mən atamın bizimlə vidalaşdığını və anama son sözlərini dediyini tam olmasa da uzun müddətə getdiyini təxmin etdim. Tezliklə atam getdi. Səhər vaxtları idi. Bir müddədən sonra həyatimizə şuravi əsgərlər gəldilər. Danışdıqlarını başa düşmürdüm. Ancaq yarı rus, yarı erməni dilində danışdıqlarını eşidirdim. Bu vaxt qonşular da bizdə idilər. Mən ancaq o vaxt tam olaraq hər şeyi başa düşdüm. Həyatimizdəki insanlar atamın adını çəkərək danışdılar. Bu vaxt anam (anamın adı Zöhrə idi) mənim evin arxa pəncərəsindən qonşularla birlikdə babam evinə qaçmağımı tapşırırdı. Qonşu qızlar məndən böyük idilər və hər şeyi başa düşürdülər. Mən kənd camaatı ilə birlikdə meşə yolu ilə gizlicə evimizin on kilometrliyində olan babam evinə, onun qohumlarının yanına gəldim. Meşə yolu kol-koslu idi. Kəndə çatana qədər ayaqlarımız yara oldu. Kəndə çatan kimi camaat başımıza toplaşdı atamgili bizdən soruşdular. Məndən böyükləri olanlara baş vermiş hadisələri camaata izah etdilər. Tez bir zamanda kəndin kişiləri yığıldılar, nə isə məsləhətləşirdilər. Mən balaca olduğumdan çox şeyi başa düşmürdüm. Təxminən bir həftədən sonra atamın yaxın qohumları məni himayəyə götürürlər. Sonralar mənə məlum oldu ki, atamı şuravilər doğrayaraq qəddarcasına qətlə yetirmiş, cəsədinin hissələrini meşəyə atmışlar. Kənd camaatı bir həftədən sonra cəsədi indi hamıya məlum olan yaxın ərazidən tapmış, cəsədi daşımaq mümkün olmadığından elə oradaca dəfn etmişlər. Eşitdiyimə görə, onunla bərabər bir neçə digər dostlarını da öldürülmüşlər. Anamla bağlı isə deyim ki, o vaxt həyatimizə gələn şuravilər anama da hücum etmişlər. Deyilənə görə, anam özünü müdafiə etmək üçün əsgərlərdən birini balta ilə vursa da, onlarla bacarmamış, əsgərlər anamı da amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Bax, mənə atamdan yadigar qalan məhz əlimdəki bu yuxuyozma kitabıdır. Babamın əlyazmalarını və bütün kitablarını, evimizi düşmənlər yandırdılar. Ancaq onu bilirəm ki, babamın çox yerlərdə məktəbləri olub. Onun yetişdirdikləri aşıqlar və əsərlərinin əlyazmaları təkcə bölgədə deyil, Dərbənddə, Dağıstanın digər rayonlarında,

Gürcüstanda, Türkiyədə, Təbrizdə və başqa yerlərdə olacaq. Mütləq oralarda babamdan hansısa yazılar qalmış olacaq. Axtarsanız tapacaqsınız. Reyhan nənənin bu sözləri və həmin kitab indiyə kimi xatirimdədir. Mənə bu hadisələri xatırlamaq çox ağırdır...”

Molla Cümənin həmyerlisi və pərəstişkarı, Layisqili Əhməd kişinin dediklərindən: “Mənim 80-dən çox yaşım var. Sizin Molla Cümə ilə bağlı sorğularınız xoşuma gəldi. Məmnuniyyətlə bu barədə bildiklərimin hamısını sizə danışaram. Mənim danışdıqlarım əgər yazılaraq gələcək nəsillərə çatacaqsa, onda mənim də ruhum şad olar. Çünki, Molla Cümə barədə həqiqətləri bilmək hər bir vətəndaşın borcudur. Ən azı ona görə ki, öz tarixini, keçmişini, tanınmış şəxslərini unudan, qiymət verməyi bacarmayan bir xalqın gələcəyi də təhlükə altında ola bilər. Yadellilər belə bir haldan öz xeyirlərinə istifadə edə bilərlər. İndi isə keçək əsas mətləbə. Mənim indi Layisqidə yaşadığım ev atamdan qalıb. Bizim evimiz Layisqili Molla Cümənin evi ilə yanaşıdır. O ev indi də durur. Biz ona nəzarət edirik. Molla Cümə bizim çəpər qonşumuz olub. Mən şəxsən Molla Cüməni görməmişəm. Ancaq rəhmətlik atam onu görüb. Molla Cümə ilə şəxsən tanış olub. Evimiz yanaşı olduğundan axşam-səhər onunla salamlaşardılar. Atamın Molla Cümə ilə bağlı xatirələri yaxşı yadımdadır. O deyirdi ki, Molla Cümə savadlı birisi olub. Onun savadlı olmasına baxmayaraq heç vaxt dövlət işində işləməyib. O, tərəfdaşları və dostları ilə bərabər həmişə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb. Çar Rusiyası dövründə bilirsiniz, bu çox çətin bir məsələ idi. O, daima Çar hökuməti tərəfindən təqib olunub. Ona görə də mübarizə formasını dəyişərək şairlik edib. Dərvişlik etməklə fikirlərini şeirlə, sözlə, nağıl və dastanlar vasitəsilə xalqa çatdırıb. Molla Cümə açıq mübarizədən keçib gizli mübarizəyə. Yəni o, müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmaqla xalqı maarifləndirərək dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Məsələn, “Qalmadı” rədifli bu şeirin bir bəndində olduğu kimi:

...Zalım düşmən əzab verir sağımdan, solumdan,
Kafir nəfsim azdırıban, çıxarıbdır yolumdan,
Yıxılmışam üzüm üstə qollarımdan tutan yox,
Molla Cümə yalvarmayan bir müsəlman qalmadı...

Yəni, göründüyü kimi şair xalqın kafirlərin işğalında olduğu, onların aldadıldığını qeyd edir. Belə bir vəziyyəti xalqa şeir vasitəsilə üz tutaraq onları dinlərini, imanlarını yaddan çıxarmamağa, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırır. Yaxud:

...İki dünya fikrin çəkib dolubam daşırım,
Əqil-kamal sarıdan mən Məcnunun yoldaşyam,
Səsim xalqı bezar etmiş, viranə bayquşuyam,
Gecə-gündüz dərd çəkməkdən canda aman qalmadı...

Burada şair vətəninin özgə əllərdə qalması, xalqın məzlum vəziyyətdə yaşaması ilə barışa bilmədiyinə, bu barədə apardığı izahlardan siyasi azadlığın nə olduğunu başa düşməyən insanların bezikdiyinə, Vətəninin viranə vəziyyətinə salındığına işarə edir.

Atam danışdı ki, Çar hökumətindən sonra burada sovet hökuməti qurmaq istəyirdilər. Bizim Göynük mahalında olan kəndlərə isə erməniləri yerləşdirirdilər. Molla Cümə bütün bunlara qarşı da çıxış edirdi. Hökumət isə onunla bacarmır, erməniləri buradan çıxarıb Ağ Yazı çölündə Səbətli kəndi ətrafında yerləşdirirlər. Bütün bunları yadda saxlayan quduz ermənilər 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurularkən hakimiyyətdə olan ermənilər məqsədyönlü şəkildə bizim kəndə gəlir, Molla Cüməni və onunla bərabər silahdaşlarını amansızcasına qətlə yetirirlər. Onun həyat yoldaşı Zöhrə xanım da mərd qadın idi. O da erməni kafirlərinə təslim olmadığından onu və bütün ailəni qırırlar. Onun Reyhan adında kiçik bir qızı var idi, kənd camaatının köməyi ilə Reyhanı Yuxarı Layisqiyə babası Molla Orucun evinə yola salırlar. Mənim də baba evim Yuxarı Layisqidə olduğundan oralarla tez-tez əlaqə saxladım. Molla Cümənin qızı Reyhan xanımı yaxşı tanıyırdım. Biz həmişə ata-babalarımızla bağlı şirin söhbətlər edərdik...

Göründüyü kimi, Molla Cümə Azərbaycanın azadlığı, istiqlalı və bütövlüyü uğrunda mübarizənin qurbanı olub. Mənə elə gəlir ki, müstəqil dövlətimiz ona Rəsmən “İstiqlal şəhidi” adını verəcək... Bu gün Molla Cümənin qəbirüstü abidəsi yerli camaatın və xalqımızın ziyarətətgah yeridir. Allahdan ona bir daha rəhmətlər diləyirəm”.

Əhməd kişi ilə söhbətim zamanı şairin həmyerlisi, yaşı 90-nı haqlamış Cunudlu Molla Əsabəli kişi də orada idi. Əsabəli kişi Əhməd kişinin danışdıqlarını tam təsdiq edərək öz əlavələrini də etdi. O, Molla Cümənin dahi şəxsiyyət olduğu, onun şöhrətinin nəinki Azərbaycanda, eləcə də Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə, Təbriz və başqa yerlərə yayıldığını da vurğuladı. Onun yaratdığı əsərlərin dövlətimiz və gələcək nəsillər üçün bir xəzinə olduğunu dedi. Əsabəli kişi Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Paşa Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmiş “Molla Cümə. Əsərlər” adlı külliyyatının 2500 nüsxə nəşr olunaraq dövlət kitabxanalarına paylanıldığına görə Prezidentimiz İlham Əliyevə camaatımızın razılığını bildirdi. Molla Cümə nəinki yaşadığı bölgədə, hətta Azərbaycanın digər bölgələrində xalqları dostluğa, birliyə və mehriban qonşuluq şəraitində ya.amağa dəvət etmiş, özü şəxsən bununla bağlı əməli işlər görmüşdür. Onun barəsində aparılan tədqiqat işlərində Molla Cüməniun

fəaliyyətləri barədə geniş məlumatlar göstərilmişdir. Əsəbəli kişi Allah təaladan usatad aşiq, şairimiz Molla Cümənin ruhuna rəhmət diləyərək, fikirlərini yekunlaşdırdı.

Molla Cümənin həyatı ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən onun əsərlərində aşkar etdiyimiz “İsmi Pünhan” obrazı diqqətdən kənarda qala bilməzdi. Molla Cümə əsərlərindəki İsmi Pünhan obrazı ilə bağlı onun tədqiqatçıların gəldiyi nəticələri təhlil edərək belə qənaətə gəldik ki, aşiq, şairlərin əksəriyyəti əsərlərində başlarına gələn sevgi macəralarından bəhs edirlər, onlara dastanlar həsr etdikləri kimi Molla Cümə də əsərlərinin bir çoxunu real həyatda sevdiyi, “İsmi Pünhan” adlandırdığı qıza həsr etmişdir. O sevgilisinin adını heç vaxt bəyan etməmiş, gizli qalması məqsədilə onu yaradıcılığında özünə buta seçərək “İsmi Pünhan” adlandırmışdır. Eyni zamanda, şair özünə təsəlli sevgilisinin xatirəsini əbədləşdirmək, şəninə dastan qoşmaq, həm də yaradıcılığında “İsmi Pünhan”ı (mənası-“gizli ad”dır) özünə buta seçməkdə görmüş olur.

Molla Cümənin İsmi Pünhana həsr etdiyi dastandan da sevgilisinin ölümünün ona necə ağır təsir etdiyini görürük. Dastandan bir şeir parçası:

İsmi-Pünhan köçdü fani dünyadan,
Qarışdı torpağa, göz hayif oldu.
Xudanın tədbiri beləymiş bizə,
Soldu yanaqları, üz hayif oldu...
...Bu yazıq Cumanın dönübdü baxtı,
Əsdi əcəl yeli, sərvimi yıxdı.
Dedim ki, şad ollam bir bahar vaxtı,
Töküldü burnumdan yaz, hayif oldu[16].

Həmin dastanda Molla Cümənin həqiqətən sevgilisinin olduğu və ona qovuşa bilməməsi qənaətinə gəlirik. Molla Cümənin yaradıcılığında əksər əsərlərinin məhz İsmi Pünhana həsr edildiyini görürük.

Nəticə:

Məqalədə Molla Cümənin həyatı ilə bağlı bir sıra naməlum məqamlara aydınlıq gətirilmiş, doğum ili və günü ilə bağlı arxiv sənədləri əsasında tərəfimizdən dəqiqləşdirmə aparılmışdır. Belə ki, bu günə kimi Molla Cümənin anadan olduğu tarixi şairin araşdırıcıları və ictimaiyyət 1854-cü il kimi qəbul edirdilər. Bəzi mənbələrdə isə onun əsl adının Süleyman olduğu göstərilirdi. Ancaq tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı arxiv materialları və şahidlərin məlumatlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, Süleyman Molla Cümənin özündən 13 yaş kiçik doğma qardaşı olub. Sənədlərdən də görüldüyü kimi, 1920-ci ildə şair 62 yaşında olub. Doğum tarixi isə arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, 1859-cu ildir.

Molla Cümənin həyatındakı qaranlıq məqamları araşdırarkən onu “istiqlal şəhidi” və “istiqlal şairi” adlandıranların haqlı olduğu müəyyən edilmişdir. Bu gün Molla Cümənin qətl edildiyi yer, qəbirüstü abidəsi yerli camaatın və qonqların ziyarətgah yerinə çevrilmişdir. Molla Cümə yaradıcılığında İsmi Pünhana xüsusi önəm verməsini araşdırarkən onun həqiqətən sevgilisinin olduğu qız, ancaq onun sevgisinə qovuşmadığını görürük. Buradan müəyyən olunur ki, Molla Cümə sevgilisinin vaxtsız ölümü ilə heç cürə barışa bilmir və onun adını gizli saxlamqla “İsmi Pünhan” obrazında butasına çevirir. Şair yaşadığı dövr ərzində yaratdığı əsərlərində “İsmi Pünhan”ı bədii obraza çevirərək sevgisini yaşadır. Bununla da şair bir növ özünə təsəlli tapmış olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Molla Cümə. Əsərləri/Tərtibçi: Paşa Əfəndiyev. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2006. 367 s.
2. El şairləri/Toplayanı Salman Mümtaz. I hissə. Bakı: AZƏRNƏŞR, Bədii ədəbiyyat şöbəsi. 1935, s.38-39.
3. “Aşıqlar” – II cild /Toplayanı Hümət Əlizadə. Bakı: AZƏRNƏŞR, Bədii ədəbiyyat şöbəsi. 1935, s.155-193 .
4. Əfəndiyev Paşa. Folklorşünaslıq məsələləri, Bakı: ”Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 2018, s.193-216.
5. Azərbaycan aşiq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. Azərbaycan qeyri-maddi-mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid. On iki cildə. 9-cu cild/Tərtibçi və elmi redaktor: Gülbəniz Babaxanlı. Bakı: Çarşıoğlu-2011. s.19-20.
6. Əfəndiyev Paşa. Ön söz/Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Yazıçı –1983. s.5-8.
7. Yarəhmədov Mövlud. Ön söz/Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Örnək, 2000.s.3-19.
8. Telli saz ustaları./Tərtib edən: Əhliman Axundov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1964, s.90-96.
9. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.Bakı: ”Maarif nəşriyyatı, 1974.
10. Aşıqlar./Tərtib edən. S.Axundov.Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı-1960, s.48-50.
11. Mahmudov Yaqub. Ön söz/Molla Cuma. İsmi Pünhan./ Bakı: Azərbaycan tarixçiləri İctimai Birliyi. 2016, s.5-9.
12. Qasım Məhərrəm. Giriş söz/ Molla Cuma. İsmi Pünhan./ Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi. 2016, s.10-17.
13. Əhmədli Nazir. İstiqlal şəhidi Molla Cümənin həyatı və ölümü. “Filologiya məsələləri” məcmuəsi,

№20. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018.

14. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi”. Yelizavetpol quberniyası, Nuxa qəzası, Aşağı Layisqi kəndinin siyahıya alınması barədə arxiv materiallarından çıxarışlar: Fond 43, siyahı 2, saxlam vahidi 7385 (1863, 1886-cı illər).

15. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi”. Yelizavetpol quberniyası, Nuxa qəzası, Aşağı Layisqi kəndinin siyahıya alınması barədə arxiv materiallarından çıxarışlar: - Fond 43, siyahı 2, saxlam vahidi 7183 (1873-cü il).

16. Molla Cümə. “Molla Cümənin İsmi Pünhanla son vidası”./Əlyazma. Müəllifin şəxsi arxivi. 3(üç) vərəq.

Açar sözlər: Molla Cümə, ustad aşiq, Layisqi, şair, lirik, şifahi, klassik, İsmi Pünhan.

Ключевые слова: Молла Джума, мастер ашуг, Лайисги, поэт, лирический, устный, классический, Исми Пюнхан.

Keywords: Molla Juma, master ashug, Layisgi, poet, lyric, verbal, classic, Ismi Punhan

SUMMARY

ABOUT MOLLA JUMA`S BIOGRAPHY

(on the base of documents and works)

This article clarified a number of unknown points about the life of Mall Juma, and we also specified the year and date of his birth on the base of archival documents. Thus, until now, researchers studying the work of the poet and the public considered the year of birth as 1954. Some sources suggested that his real name was Suleiman. It was only as a result of our research on the basis of archival materials and according to witnesses that, we were able to find out that Suleyman was Molla Juma`s brother, 13 years younger than him. The poet died in May 1920 at the age of 62. As can be seen from the documents, the poet died in 1920 at the age of 62. And the poet`s year of birth according to archival documents was the 1859th year.

Studying the dark unknowns in Molla Juma`s life, it turned out that those who call her the “martyr of independence” and the “poet of independence” are absolutely right. Today, the place of murder and the tombstone of Molla Juma has become a place of worship for both locals and visitors.

While investigating Molla Juma`s works, attaching special significance to Ismi Punhan, we find that he really had a sweetheart, but they were not destined to be together. From this it becomes clear that Molla Juma could not reconcile with the untimely death of her lover and hiding her real name, made it as his buta (almond-shaped pattern) in the character of “Ismi Punhan” and immortalized his love by using this character in his works during the period he had lived. In that way, the poet consoled himself.

РЕЗЮМЕ

О БИОГРАФИИ МОЛЛЫ ДЖУМЫ

(на основании документов и произведений)

В настоящей статье прояснен ряд неизвестных моментов в жизни Молла Джумы, а также мы уточнили год и дату его рождения на основании архивных документов. До сих пор исследователи, изучающие творчество поэта, и общественность считали, что поэт родился в 1954-ом году. Некоторые источники предполагают, что его настоящее имя - Сулейман. Лишь в результате исследований проведенных нами на основании архивных материалов и, по словам свидетелей, нам удалось выяснить, что, Сулейманом был его брат, младше его на 13 лет. Поэт скончался в мае 1920-го года в возрасте 62 лет. Как видно из документов, поэт скончался в 1920-ом году в возрасте 62 лет. А годом рождения поэта согласно архивным документам был 1859-ый год.

Изучая оставшиеся в тени моменты в жизни Моллы Джумы, выяснилось, что те, кто называет ее «шехидом независимости» и «поэтом независимости», совершенно правы. Сегодня место убийства и надгробный памятник Моллы Джумы стали местом поклонения и местных жителей и гостей. Исследуя в творчестве Моллы Джумы особое место, придаваемое им Исми Пюнхану, мы обнаруживаем, что у него действительно была возлюбленная, но им не суждено было быть вместе. Отсюда становится ясно, что Молла Джума никак не мог смириться с безвременной смертью своей возлюбленной и, скрывая ее настоящее имя, олицетворил ее имя в образе «Исми Пюнхан», сделав её своим бутой и, используя в своих произведениях этот образ, он увековечил свою любовь. И этим поэт находил себе какое-то утешение.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov